

Magyarok Európában

Főiskolások nemzettudata egy empirikus vizsgálat tükrében

Az 1994–95-ös tanév első heteiben a Művelődési Minisztérium Kutatási és Fejlesztési Alapjának támogatásával önkitöltéses kérdőív segítségével vizsgálatot végeztünk a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola hallgatói körében arról, hogy állampolgári kultúrájukat milyen ismeretek, értékek, magatartási eszmények és meggyőződések szervezik. A kérdőíveket mindenki kitöltötte, aki az adatfelvétel hetében elérhető volt, azaz a hallgatók abszolút többsége. Ily módon 500 főiskolás válaszait dolgozhattuk fel. Pár hónappal később lehetőségünk nyílt arra, hogy ugyanezt a kérdőívet a Kecskeméti Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskola 565 hallgatójával is kitöltessük, akik főiskolájuknak ugyancsak abszolút többségét alkották.

Mivel a két főiskola hallgatói nagyrészt vidékiek (a tanítóképzősöknek csak az öt százaléka, a műszaki főiskolásoknak pedig csak a kilenc százaléka budapesti), eredményeink elsősorban a vidéki Magyarország, ezen belül is a vidéki városok mértékadó ifjúsági rétegeinek civizmusáról tájékoztatnak (a képzősök 29 százaléka, a műszakiak 8 százaléka kecskeméti, további 40, illetve 55 százalékuk pedig egyéb városba való). Olyan feltörekvő rétegekről van szó, akiknek a szülei maguk is a középrétegekhez tartoznak (a tanítóképzősök 33, a műszaki főiskolások 30 százalékának az édesapja felsőfokú, 31, illetve 34 százalékuké középfokú végzettséggel, 25, illetve 24 százalékuké pedig szakmunkás végzettséggel rendelkezik). A két főiskola hallgatói hasonló társadalmi háttérrel rendelkeznek. Képüket teljesebbé teszi, hogy a képzősök 88 százaléka lány, a műszaki főiskolásoknak viszont a 87 százaléka fiú.

Kutatásunk az állampolgári kultúra ismereti, érzelmi és értékrendbeli alapjaira irányult. Megnéztük, hogy a főiskolások mennyire vannak birtokában alapvető történelmi és politikai ismereteknek, mit gondolnak a rendszerváltásról, milyen a viszonyuk a politikához, hogy látják a többség és a kisebbségek viszonyát, milyen értékek vezérlik társadalmi magatartásukat. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy mit gondolnak Európában elfoglalt helyünről és mi jellemzi nemzettudatukat. Tanulmányunkban ez utóbbi kérdésekkel foglalkozunk.

Helyünk Európában

A főiskolások regionális és lokális tudatát két szempontból vizsgáltuk. Egyrészt választ kerestünk arra a kérdésre, hogy vajon hogyan értelmezik Európa és Magyarország viszonyát: politikai, kulturális és mentális szempontból hol helyezik el hazánkat Európa térképén? Másrészt azt is meg akartuk tudni, hogy személyes életük szempontjából mit tartanak a legfontosabbnak: településüket, vidéküket, az országot vagy Európát?

Európában elfoglalt helyünk kérdésének fontosságát nem kell indokolnunk. Ez a jellegzetes magyar történelmi kérdés az elmúlt két évszázadban sok értelmiségi vita tárgya volt, amelyet a különböző politikai rendszerek hol így, hol úgy válaszoltak meg. Európában a

nagyhatalmi viszonyok megváltozásával, konkrétan Magyarországon pedig az államszocializmus megdőlésével, az érvényes politikai, gazdasági és társadalmi minták radikális megváltozásával minden szinten újra kellett fogalmazni a rá adható válaszokat. (1) Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mivel erre a kérdésre soha nem volt egyértelmű válasz, a társadalmi tudat mélyrétegeiben az időszerű politikai cikcakkoktól függetlenül is mindig többféle elképzelés élt egymás mellett európai helyünket illetően. A válaszok a kortól és hovatartozás jellegétől éppúgy függtek, mint a válaszoló identitástudatától.

Témánk szempontjából a rendszerváltás legérdekesebb hozadéka nem egyszerűen az volt, hogy a politikai értelemben vett Kelethez való tartozásunk kritériumait felváltották a Nyugathoz tartozásai, hanem az, hogy a hozzánk begyűrűző nyugati politikai diskurzusokból meglehetősen sokkolóan derült ki, hogy az elmúlt évtizedekben Európa összezsugorodott: kollektív identitásunk egyetlen evidenciája, európaiságunk ténye is megkérdőjeleződött. (2)

Bibó István és Szűcs Jenő nyomán abból indultunk ki, hogy Közép-Európa külön régiónak tekinthető Nyugat- és Kelet-Európa között. A hallgatók tehát három lehetőség közül választhattak: Magyarországot politikai és kulturális szempontból, valamint az emberek gondolkodásmódja szempontjából Nyugat-, Kelet- vagy Közép-Európa részeként jellemezhetik meg. Arra is lehetőségük volt, hogy saját megfogalmazásukban egyéb választ adjanak.

Magyarország	Politikai szempontból		Kulturális szempontból		Gondolkodásmód szempontjából	
	Képző	GAMF	Képző	GAMF	Képző	GAMF
inkább Közép-Európa	74	63	62	54	45	48
inkább Kelet-Európa	8	10	11	15	23	24
inkább Nyugat-Európa	6	13	8	9	14	14
Egyéb válasz	6	6	12	15	13	8
Nem tudja eldönteni	6	7	7	7	5	7

1. táblázat

Magyarország helye Európában politikai, kulturális és mentális szempontból (százalékban)

A válaszok tendenciája hasonló a két főiskola hallgatóinak körében, egyes esetekben a százalékok is megegyeznek. A műszaki főiskolások azonban egy árnyalattal kevésbé élik át közép-európaiságukat: mind a nyugat-európai, mind a kelet-európai orientációt erőteljesebben hangsúlyozzák. Mindkét csoportra jellemző azonban, hogy határozott különbséget tesznek az egyes dimenziók között, s legkevésbé a gondolkodásmódban érzékelik térségünk sajátos jegyeit.

Figyelemre méltónak találjuk, hogy bár a rendszerváltással az ország politikai orientációja változott meg a legnyilvánvalóbban, a főiskolások nem tekintik Magyarországot automatikusan Nyugat-Európa részének. Sőt, éppen ebből a szempontból sorolják a legégyértelműbben Közép-Európához. Kulturális tekintetben szintén ez volt a többség válasza, ha valamivel kevésbé határozottan is, mint az előbbi esetben. A gondolkodásmódot illetően azonban már nagyobb szóródást mutattak a válaszok. Minél „puhább”, szubjektívebb szempontból kellett tehát elhelyezniük Magyarországot Európa régiói között és figyelembe venniük a rajtunk múló tényezőket is, annál bizonytalanabbakká váltak a magyar sajátosságok közép-európaiságában, és erősödött fel bennük a keleti orientáció.

Mi lehet a dimenziók közötti megkülönböztetés oka? A politikai hovatartozást illetően az utóbbi évek nyilvánvaló hatalmi-politikai változásai, a médiában is gyakran han-

goztatott, Európát régiók szerint csoportosító megfogalmazások megkönnyítették az egyértelmű válaszadást. A kérdőív kitöltésének gondosságát bizonyítja azonban, hogy a megkérdezettek különbséget tesznek a politikai és a nem politikai besorolás között: közép-európaiságunk kulturális szempontból már kevésbé egyértelmű, mint politikai szempontból, és még kevésbé az az emberek gondolkodásmódja tekintetében. A „kom-pország”-vízió, a „keletről jöttünk és hoztunk valami sajátosan egyedit”, ugyanakkor a „Nyugat kultúráját igyekszünk követni” gondolat éppúgy érvényesülhet ezekben az esetekben, mint a társadalom szociálpszichológiai megosztottságának az érzékelése vagy egy sajátos közép-európai mentális ambivalencia.

Arra a kérdésre tehát, hogy vajon a diákoknak nyugat-, kelet- vagy közép-európai tudatuk van-e, azt válaszolhatjuk, hogy még leginkább közép-európai. Mintegy kétharmaduk rendelkezik valamilyen Közép-Európa-tudattal abban az értelemben, hogy a vizsgált szempontokból vagy Közép-Európa-hoz sorolták Magyarországot, vagy kitértek a válasz elől. Mindössze egytizedük gondolta, hogy az ország Nyugat-Európa-hoz tartozik (vagy adott kitérő választ), és csak pár százalékuk, hogy Kelet-Európa-hoz (vagy adott kitérő választ). Egyhatodik válaszaiban fordult elő egynél több régió.

A válaszok mindhárom lehetséges irányt illetően bizonyos következetességet mutatnak: ha a diákok érdemi választ adtak a kérdésekre, akkor rendszerint ugyanazt a régiót nevezték meg. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a legjelentősebb irányultságban, a közép-európaiban ez a következetesség nem volt túlságosan erős: a diákoknak csak a 42 százaléka sorolta az országot politikai és kulturális szempontból egyaránt Közép-Európa-hoz, 35 százaléuk pedig csak kulturális és mentalitásbeli szempontból. Mindössze 30 százaléuk válaszolta mindhárom kérdésre azt, hogy Magyarország Közép-Európa-hoz tartozik. Határozott Közép-Európa-tudattal tehát csak ez utóbbiak rendelkeznek. Ebből a szempontból nem volt lényeges különbség a két főiskola hallgatói között. A három kérdésre adott válaszok között nem volt egyformán szoros kapcsolat. Bár e válaszok szignifikánsan összefüggtek egymással, (3) a politikai és a gondolkodásmódbeli hovatartozás megítélése között volt a legerősebb korreláció (4).

A válaszok irányultsága és következetessége – úgy tűnik – inkább ismeretek kérdése, mint világnézeti kérdés. Európán belüli helyzetünk érzékelését nem befolyásolta sem a vallásosság, sem a konzervatív, illetve liberális eszmékhez való viszony. A különböző politikai önmeghatározások közül még a szocialista eszmékhez való viszony osztotta meg a leginkább a főiskolákat. Minél távolabb állnak valakitől a szocialista eszmék, annál inkább Közép-Európa részének érzékeli Magyarországot politikai és kulturális szempontból. Az pedig, hogy az emberek gondolkodásmódja szempontjából hol látják az országot, egy másik, mentalitással kapcsolatos véleményről függött a leginkább: attól, hogy mit gondoltak a politikai folyamatok befolyásolhatóságáról. Elsősorban azok sorolták ebből a szempontból Magyarországot a Nyugathoz, akiknek az volt a véleményük, hogy az emberek nagyon vagy eléggé képesek befolyásolni a politikai folyamatokat. (5) Azok, akik politikai, kulturális és mentális szempontból nyugatinak látják az országot, elégedettebbek a befolyásolás lehetőségével, mint azok, akik kelet-európainak. (6) A demokrácia működőképességével kapcsolatos ború- vagy derülátó beállítódások tehát befolyásolják az európai hovatartozásunkról alkotott elképzeléseket.

Azok, akikre valamilyen regionális tudat jellemző (akik a három kérdésre ugyanazt a régiót jelölték meg válaszként), magasabb történelmi és politikai ismeretszinttel rendelkeznek, mint azok, akik különböző régiókhoz sorolták hazánkat. A konzisztens véleményt formálók csoportján belül is azoknak volt a legmagasabb ismeretszintjük, akik szerint Nyugat-Európa-hoz tartozunk, s azoknak a legalacsonyabb, akik szerint Kelet-Európa-hoz.

A főiskolások többsége mindent összevetve, jól érzi magát a többé-kevésbé közép-európainak tartott Magyarországon: 17 százalékuk nagyon jól, 64 százalékuk elég jól. Csak

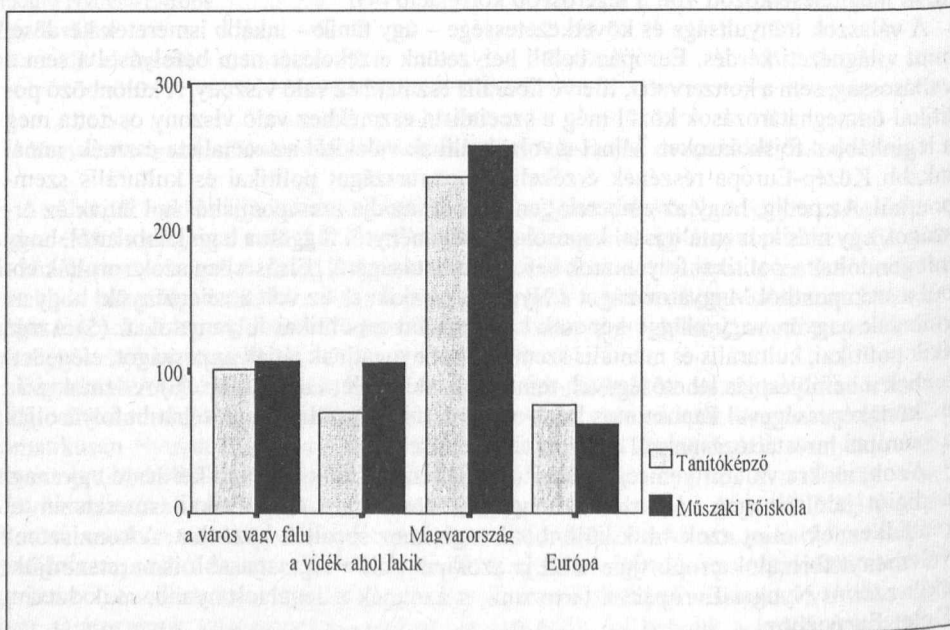
11 százalékuk érzi elég rosszul, 3 százalékuk pedig nagyon rosszul magát. Százfokú skálára vetítve a válaszokat, amelyen 100 pontnak felel meg az a képzeletbeli eset, ha mindenki nagyon jól érezné magát, a főiskolások átlagos közérzete 64 pont. Közérzetük és regionális tudatuk nem függ össze egymással: akárhová is sorolják hazánkat, közérzeti mutatójuk 59–66 pont között mozog.

Második kérdésünkkel azt tudakoltuk, hogy a hallgatók saját életük szempontjából milyen lokális egységet tartanak a legfontosabbnak: településüket, vidéküket, az országot vagy Európát? A diákokat erős mobilitási készség jellemzi: mindössze egyharmaduk kötődik a legjobban az országnál kisebb szinterekhez. Ennek a nyitottságnak valószínűleg alapvetően életkori oka van, amelyet a pályakezdés és a családalapítás módosíthat majd.

A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a főiskolások többsége saját élete alakulását az ország sorsával állítja párhuzamba, ezután következik fontosságát tekintve közvetlen lakóhelyük, majd szinte egyenlő arányban az a vidék, ahol laknak és Európa. Összesen a hallgatók 20 százaléka tekinti saját élete szempontjából azt a települést a legfontosabbnak, ahol lakik, míg 16 százalékuk a vidéket választotta, 46 százalékuk Magyarországot, 13 százalékuk pedig Európát.

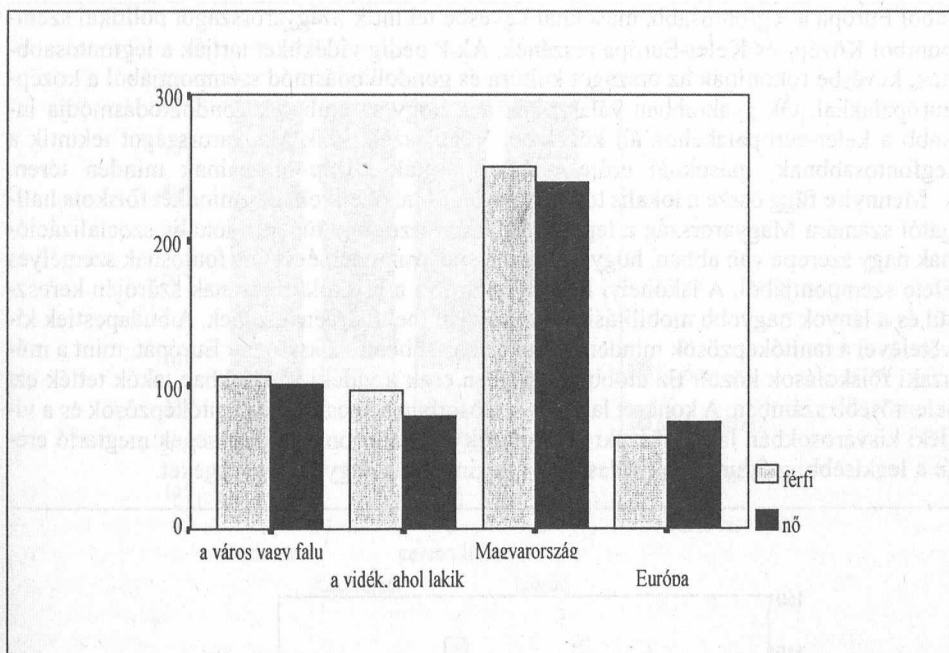
A két főiskola hallgatói hasonló arányban választották a különböző szintű lokalitásokat. A műszaki főiskolások azonban egy kicsit „földhözragadtabbaknak” bizonyultak: kevésbé tartják fontosnak saját életük szempontjából Európát, mint a képzősök, és fontosabbnak szűkebb hazájukat. Ebben elsősorban a nemek szerinti különbségek játszanak szerepet. A saját szempontjukból fontos térségek választásában nincs ugyan nagy különbség a fiúk és a lányok között, de ez utóbbiak életstratégiája rugalmasabbnak látszik. A fiúk számára a kisebb térségek: lakóhelyük, kistérségük és az ország fontosabbak, mint a lányok számára. Lokális tudatuk ezért valamivel alacsonyabb horizontú, mint a tanítóké.

A szűkebb haza precepciója összefügg a tágabbéval. A két kérdésre adott válaszok együtteséből három jellegzetes irány rajzolódik ki. Azok, akiknek saját életük szempont-

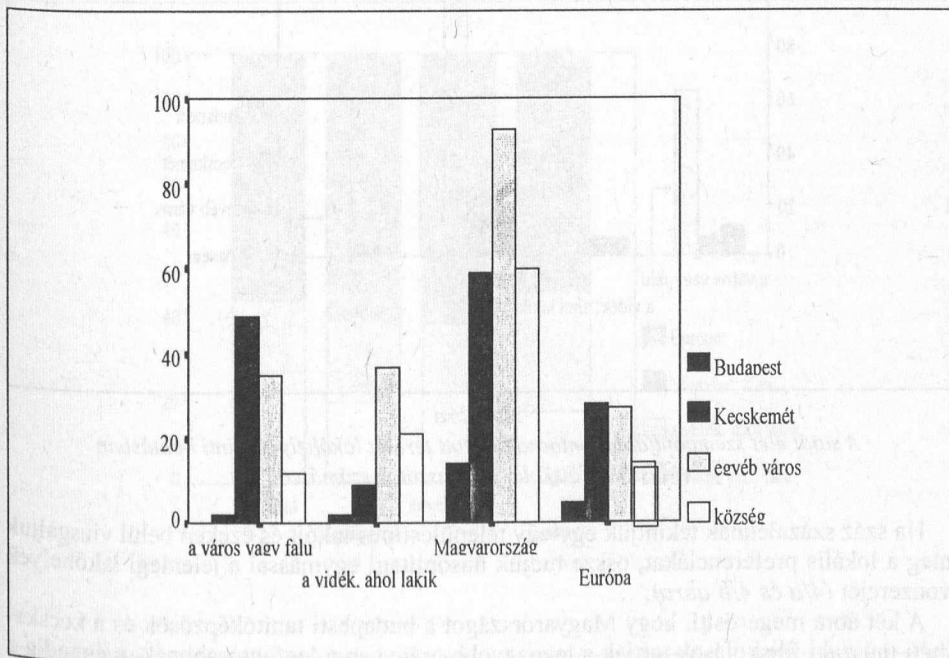
1. ábra

A saját élet szempontjából fontosnak tartott terület (teljes minta, a válaszolók számában)

2. ábra

*A saját élet szempontjából fontosnak tartott terület nemek szerinti bontásban
(a válaszolók számában)*

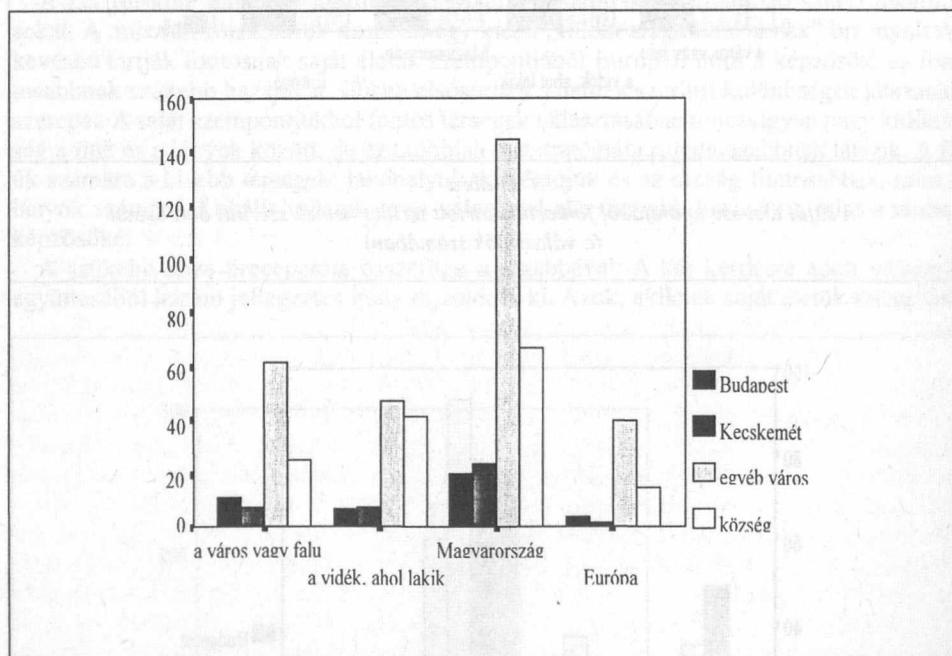

3/a. ábra

*A saját élet szempontjából fontosnak tartott terület lakóhely szerint
(tanítóképző, a válaszolók számában)*

jából Európa a legfontosabb, másoknál kevésbé tekintik Magyarországot politikai szempontból Közép- és Kelet-Európa részének. Akik pedig vidéküket tartják a legfontosabbnak, kevésbé rokonítják az országot kultúra és gondolkodásmód szempontjából a közép-európaiakkal. Ők gyakrabban választották azt, hogy az emberek gondolkodásmódja inkább a kelet-európaiakéhoz áll közelebb. Végül azok, akik Magyarországot tekintik a legfontosabbnak, másoknál erőteljesebben tartják közép-európainak minden téren.

Mennyire függ össze a lokális tudat a tényleges lakóhellyel? Bár mindkét főiskola hallgatói számára Magyarország a legfontosabb tényező, úgy tűnik, a lokális szocializációnak nagy szerepe van abban, hogy ki milyen spektrumú térséget tart fontosnak személyes élete szempontjából. A lakóhelyi hatások azonban a főiskola típusának szűrőjén keresztül és a lányok nagyobb mobilitási hajlandóságán belül érvényesülnek. A budapestiek kivételével a tanítóképzősök minden csoportjában többen választották Európát, mint a műszaki főiskolások közül. Ez utóbbiak körében csak a vidéki városokban lakók tették ezt jelentősebb számban. A konkrét lakóhely elsősorban a kecskeméti tanítóképzősök és a vidéki kisvárosokban lakó műszaki főiskolások számára fontos. A községek megtartó ereje a legkisebb: a falun lakók választják a leginkább a nagyobb egységeket.

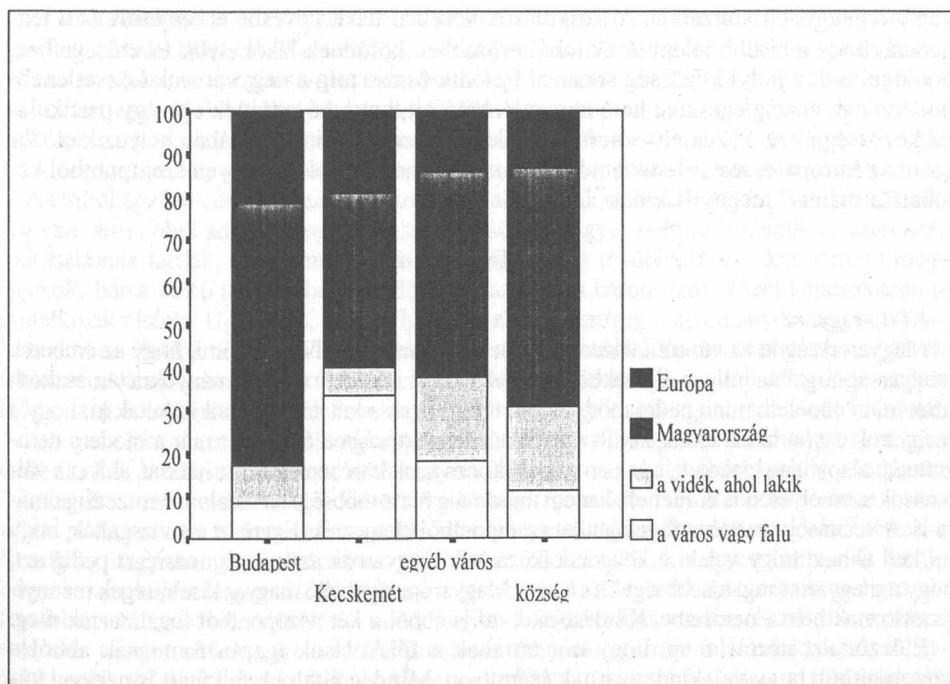

3/b. ábra

*A saját élet szempontjából fontosnak tartott terület lakóhely szerinti bontásban
(Műszaki Főiskola, a válaszolók számában)*

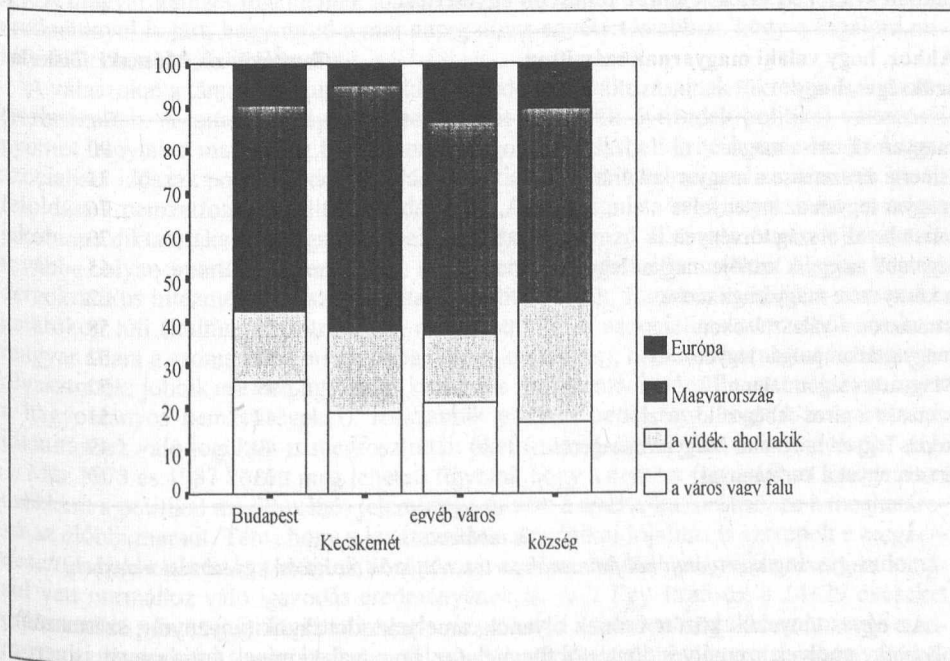
Ha száz százaléknak tekintjük egy-egy településtípus lakóit és ezeken belül vizsgáljuk meg a lokális preferenciákat, össze tudjuk hasonlítani egymással a jelenlegi lakóhelyek vonzerejét (4/a és 4/b ábra).

A két ábra megerősíti, hogy Magyarországot a budapesti tanítóképzősök és a kecskeméti műszaki főiskolások tartják a legnagyobb arányban a legfontosabbnak, mégpedig a vidék rovására. A budapestiek után Európát is a kecskeméti képzősök választották a legnagyobb arányban a vidékkel, illetve Magyarországgal szemben. A jelenlegi lakóhelynek a képzősök között a kecskeméti, a műszaki főiskolások között a budapestiek számára

4/a. ábra

A saját élet szempontjából fontosnak tartott terület a lakóhely százalékában (Tanítóképző)

4/b. ábra

A személyes élet szempontjából legfontosabb helyszín a lakóhely százalékában (Műszaki Főiskola)

van a legnagyobb vonzereje. A főiskolások körében tehát kevésbé érvényesül az a tendencia, hogy a kisebb települések lakói erősebben kötődnek lakóhelyük lehetőségeihez, boldogulásuk a helyi közösség sorsával fonódik össze, míg a nagyvárosok közvetlenebbül érzik az ország egészére ható tényezők hatásait, kevésbé védettek egy-egy partikuláris közösség által, s személyes sorsukat inkább az ország dimenziójában helyezik el. Viszont az Európa-eszme, életük európai dimenziójának a tételezése ilyen szempontból valóban „urbánus” megnyilvánulás.

A nemzet fogalma

Ki a magyar?

Magyarországon az elmúlt évtizedek során több kutatás próbálta feltárni, hogy az emberek magyarság-fogalma milyen elemekből épül fel. (7) Mi is ezekre a hagyományokra támaszkodtunk mind elméleti, mind pedig módszertani téren. Ezek a kutatások abból indultak ki, hogy a magyarok egyharmada akkor került más állam fennhatósága alá, amikor már a modern nemzettudat alapjaiban kialakult, s ez nemcsak akkor és azok körében éreztette hatását, akiket a változások személyesen is érintettek, hanem mindmáig hat a többségi társadalom nemzetfogalmára is. A kutatások a nemzet fogalmát két szempontból elemezték. Egyrészt azt vizsgálták, hogy mi kell ahhoz, hogy valaki a közgondolkodásban magyarnak számítson, másrészt pedig azt, hogy a magyarországi kisebbségek és a nem Magyarországon élő magyar kisebbségek mennyire tartoznak bele a nemzetbe. Kérdéseinket mi is ebből a két nézőpontból fogalmaztuk meg.

Először azt néztük meg, hogy mit tartanak a főiskolások igazán fontosnak abból a szempontból, hogy valaki magyarnak számítson. Minden általunk felkínált ismérvvvel különböző mértékben érthettek egyet: teljesen, inkább igen, inkább nem vagy pedig egyáltalán nem. Az egyetértés mértékét száz fokos skálára vetítettük, ahol a magasabb százalékból kifejezett érték jelenti a teljesebb egyetértést.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, szükséges, hogy

Tanítóképző Műszaki főiskola

magyarnak tartsa magát	92	90
ismerje és szeresse a magyar kultúrát	83	74
magyar legyen az anyanyelve	80	76
tartsa be az ország törvényeit	72	70
legalább az egyik szülője magyar legyen	64	65
a környezete magyarnak tartsa	62	62
szavazzon a választásokon	59	58
magyar állampolgár legyen	58	52
Magyarországon lakjon	49	52
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	44	51
képes legyen meghalni Magyarorszáért	40	49
értsen egyet a kormánnyal	13	19

2. táblázat

A magyarság szempontjából fontosnak tartott tényezők (százfokú egyetértési indexben)

Az egyes tényezők között vannak olyanok, amelyek adottságok (anyanyelv, származás), olyanok, amelyek személyes döntéstől függenek (az, hogy valaki minek tartja magát, ismeri-e a magyar kultúrát), olyanok, amelyek a környezet ítéletét fejezik ki és olyanok, amelyek az állampolgári magatartás alapértékei (állampolgárság, szavazás, a törvények betartása). A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a megkérdezettek a magyarság önkéntes vállalását tart-

ják a legfontosabbnak, ezt követi érdekes módon a kultúra iránti elkötelezettség és az anyanyelv. A sorrend különbözik az 1992-ben a magyar fiatalok egészére jellemző sorrendtől: a mi vizsgálatunkban az önbesorolás bizonyult a legfontosabb tényezőnek, míg ebben a 10–17 évesek azt csak az ötödik helyre rakták. (8) Ebből a szempontból a főiskolások válaszaiból kialakult sorrend nem különbözik a felnőttek körében 1985-ben és 1993-ban végzett vizsgálatok eredményeitől, amelyekben az emberek az önmeghatározást tették az első helyre. (9)

A tanítóképzősök és a műszaki főiskolások válaszaik sorrendje között csak kis különbség van, ami abból adódik, hogy a tanítóképzősök a magyar kultúra ismeretét és szeretetét fontosabbnak tartják, mint a másik főiskola hallgatói. A továbbiakban a két sorrend megegyezik, bár a belső arányokban – különösen az utolsó három tényezővel kapcsolatban – mutatkozik eltérés. Úgy tűnik, hogy a hazafias elkötelezettség hagyományos megnyilvánulásai jobban élnek a műszaki főiskolások körében, mint a tanítóképzősöknél. Összességében azonban a válaszok sokkal inkább nemzedéki meghatározottságú gondolkodásmódot sejtetnek, s az eltérések inkább a fiúk és a lányok többségi vagy kisebbségi jelenlétéből fakadnak.

A legkevésbé a kormánnyal való egyetértést tartják szükségesnek a hallgatók (ezt a leendő tanítók közül senki sem tartotta nagyon fontosnak, s inkább fontosnak is mindössze 2 százalék; a műszaki főiskolások körében viszont fontosként 3, inkább fontosként 9 százalék jelölte meg). Valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a megkérdezettek a hazafiság hagyományos jelképeinek: 13, illetve 22 százalékuk nagyon fontosnak tartja, hogy valaki képes legyen életét áldozni a hazáért, 14, illetve 21 százalékuk pedig a piros-fehér-zöld zászló szereteténél is a „nagyon fontos” választ adta. (Közöttük vallásosak, más világnézetűek, városiak, fővárosiak és falusiak egyaránt találhatók. Az ilyen választ adók véleménye más kérdésekben nem különbözött lényegesen a többiekétől.)

A válaszok tanúsága szerint tehát arra a kérdésre, hogy ki számít magyarnak, sokféle – néha egymással is ellentétes – válasz adható. Ez nemcsak a főiskolások esetében van így. A magyar nemzet fogalmának történelmileg kialakult kettős kötöttsége (10) azzal az eredménnyel is járt, hogy mind a mai napig nincs egyetértés abban, hogy a fogalom milyen kritériumoknak feleljen meg.

A válaszokat a társadalmi tudat elmúlt évtizedekbeli változásainak tükrében is érdemes értelmeznünk. A kutatások tapasztalatai szerint az elmúlt évtizedek politikai változásai nyomot hagytak a magyarság fogalmának közgondolkodásbeli kritériumaiban is. Az államszocialista időszak politikai ideológiájának etatizmusa és internacionizmusa nem kínált feloldást a nemzetfogalom ellentmondásaira. „A kommunista rendszerek mint »modern jakobinus diktatúrák«, a nyugat-európai fejlődésre jellemző államnemzetet »fejlesztették tovább«, olyan »pártállam-nemzetet«, amelyben az eredeti államnemzet alapját képező demokratikus intézményrendszer pusztá formaitássá vált. Ennek megfelelően nemcsak a határokon túli (kultur)nemzetrészeket rekesztették ki a »szocialista nemzetből« (mint a magyar állam a szomszédos országokban élő magyarokat), hanem a hazaiakat is magukba olvasztották; jobbik esetben úgy, hogy kulturális reprezentációvá süllyesztették őket (mint a hagyományos nemzetiségeket), rosszabbik esetben pedig úgy, hogy a nemzeti(ségi) identitáshoz való joguktól is megfosztották őket (mint a cigányokat és a zsidókat).” (11)

Már 1973 és 1987 között meg lehetett figyelni, hogy a nemzet fogalmában fokozatosan csökkent a politikai megközelítés jelentősége és nőtt a nyelvi-kulturális, de a meghatározó az előbbi maradt. Tény, hogy a kutatásokban a politikai lojalitás is szerepelt a megkérdezettek által említett kritériumok között, amit értelmezhetünk valamiféle elvart-tudomásul vett normához való igazodás eredményének is. (12) Egy 1985-ös, a 14–29 éveseket reprezentáló minta tagjai körében végzett vizsgálatból a felnőtt vizsgálathoz hasonló eredmények rajzolódott ki, amennyiben a válaszadók szintén a mai Magyarországhoz való kötődést említették a leggyakrabban, de a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához való kötődés már valamivel ritkábban szerepelt válaszaik között, mint a 18 éven felüli felnőttek körében. Ebből az összehasonlítást is lehetővé tevő vizsgálatból először rajzolódott ki az

államnemzeti és kultúrnemzeti koncepciók elemeinek a nemzedéki meghatározottságú preferenciája. (13) A későbbi vizsgálatok megerősítették, hogy a nemzedékváltások folyamata egyúttal az államnemzet-koncepció lassú térhódításának folyamata is. (14) Ez a folyamat természetesen nem jelenti azt, hogy a kultúrnemzet-koncepció elemei kikoptak volna a magyarság-fogalom alakulásából, csak azt, hogy az említett 1985-ös ifjúsági vizsgálat alanyai elsősorban az országhoz kötődés alapján építették fel azt.

Amikor viszont előre megfogalmazott alapelvekről kell az embereknek véleményt formálniuk, aktivizálódnak a nyelvi-kulturális összetartozás elemei. Egy 1979-es, a 14–30 év közöttiek körében végzett vizsgálatban előre megadott kritériumokról kellett megmondaniuk a fiataloknak, hogy a magyarsághoz való tartozás feltételeinek tekintik-e őket. Ezzel a módszerrel a legtöbben az anyanyelvet választották (65 százalék), amit az állampolgárság követett (60 százalék). (15) Bár a minták különböző volta miatt közvetlenül nem hasonlíthatjuk össze az eredményeket a mieinkkel, az azért valószínűsíthető, hogy a nemzeti kérdések nyilvánosságbeli tematizálódásával, a nemzet államszocialista paradigmájának eltűnésével a fiatalok körében megerősödtek a kultúrnemzeti kritériumok. Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, 1995-ben a 14–15 évesek 67 százaléka tartotta nagyon fontosnak, hogy magyar állampolgár legyen (további 22 százalékuk pedig kicsit fontosnak), azt pedig, hogy magyar legyen az anyanyelve, 63 százalékuk (26 százalékuk kicsit fontosnak). A harmadik legelfogadottabb motívum az önmeghatározás volt. Azt, hogy valaki magyarnak tartsa magát, a megkérdezettek 64, illetve 14 százaléka tartotta nagyon, illetve kicsit fontosnak. (16)

Feltételezve, hogy a hallgatók jellegzetes ideológiák alapján ítélik meg a kritériumok fontosságát, faktorelemzést végeztünk a véleményeket szervező rejtett dimenziók feltárására. Ez a statisztikai eljárás a képzősök esetében négy, a műszaki főiskolások esetében három csoportba sorolta a preferált tényezőket. A faktorok az előbbieknél a kritériumok közötti kapcsolódás 56, az utóbbiaknál az 52 százalékát fedték le, tehát viszonylag sok kapcsolódás mögött nem mutatható ki statisztikailag markáns szervező logika (44, illetve 48 százalék).

Bár a faktorelemzéssel a magyarság kritériumainak jellegzetes alakzatai tárultak fel, a véleményeket szervező logikák nem érvényesülnek tisztán. Több kritérium kapcsolódik olyan faktorokhoz is, amelyekkel nem függ szervesen össze. A magyarsággal kapcsolatos elképzelésekre legalább annyira jellemzők a bennük felismerhető eszmeiség, mint az, hogy nem teljesen konzisztensek.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, szükséges, hogy	Magatartási normák	Állampolgári normák	Szubjektív normák	Származási normák
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	0,70	–	–	–
tartsa be az ország törvényeit	0,66	–	–	–
képes legyen meghalni Magyarorszáért	0,62	0,37	–	–
szavazzon a választásokon	0,59	–	–	–
ismerje és szeresse a magyar kultúrát	0,46	–	0,64	–
értsen egyet a kormánnyal	0,30	0,65	–	–
Magyarországon lakjon	–	0,72	–	–
magyar állampolgár legyen	–	0,6	–	0,36
magyarnak tartsa magát	–	–	0,83	–
a környezete magyarnak tartsa	–	0,35	0,61	–
legalább az egyik szülője magyar legyen	–	–	–	0,78
magyar legyen az anyanyelve	–	–	–	0,72

3/a. táblázat

A magyarság szempontjából fontos tényezők faktorai a tanítóképzősök körében (faktorsúlyok)

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, szükséges, hogy	Magatartási normák	Állampolgári-jogi normák	Származási normák
szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	0,73	–	–
ismerje és szeresse a magyar kultúrát	0,64	–	–
képes legyen meghalni Magyarorszáért	0,56	–	–
szavazzon a választásokon	0,52	0,4	–
a környezete magyarnak tartsa	0,5	–	–
tartsa be az ország törvényeit	0,42	0,41	–
magyar állampolgár legyen	–	0,79	–
Magyarországon lakjon	–	0,68	–
értsen egyet a kormánnyal	0,35	0,60	–
magyar legyen az anyanyelve	–	–	0,79
legalább az egyik szülője magyar legyen	–	–	0,73
magyarnak tartsa magát	0,51	–0,32	0,54

3/b. táblázat

A magyarság szempontjából fontos tényezők faktorai a műszaki főiskolások körében (faktorsúlyok)

Ha az 1973 és 1987 között végzett vizsgálatok eredményei közül azt emeltük ki, hogy a válaszadók egy része maguktól említette a politikai lojalitás kritériumait, most azt láthatjuk, hogy a főiskolások egy részének magyarságképét az érzelmi azonosulásként fel-fogott nemzeti lojalitás szervezi. A *magatartási normák* faktora a hazafias elkötelezettség elemei mögül rajzolódik ki. Az összes érzelmi kritérium ide tartozik. Ez a faktor a tanítóképzősöknél a vizsgált tényezők lehetséges kapcsolódásaink 26 százalékát, a műszaki főiskolásoknál 28 százalékát fedi le. A következő az *állampolgári és jogi elkötelezettség* faktora. Ez az összlehetőségek 11 százalékát alkotja a tanítóképzősök válaszaiban, 14 százalékát a műszaki főiskolásokéban. Ennél a faktornál a nyelvi-kulturális és a származási tényező, valamint a magyarság vállalásának kérdése jelentősen háttérbe szorul, de két lojalitási kritérium hozzákapcsolódik: a hazáért való meghalás és a kormánnyal való egyetértés. A tanítóképzősök körében a harmadik faktor, a *szubjektív normák* faktora a hovatartozást bizonyos rugalmassággal kezeli: az érintett, illetve környezete illetékességebe sorolja, de ehhez kapcsolódik a magyar kultúra ismerete és szeretete is. Ez az összefüggés 10 százalékban magyarázza a lehetséges kapcsolódásokat. Ilyen gondolkodási alakzatot nem találtunk a műszaki főiskolásoknál. Az utolsó faktor, amely a változók közötti lehetséges kapcsolódások 8 százalékát fedezi, a nyelvi és származási megkülönböztetés fontosságát emeli ki. A műszaki főiskolásoknál a harmadik az *anyanyelvi-származási meghatározottság* faktora (10 százalék).

A faktoranalízis alapján a tanítóképzős hallgatók válaszaik nagyobb megosztottságot, ugyanakkor kevésbé világos struktúrát mutatnak, míg a műszaki főiskolásokra egyszerűbb és egyértelműbb állásfoglalás jellemző. Azok a válaszselemek, amelyek a képzősöknél a szubjektív normák faktorához kapcsolódtak – az, hogy valaki magyarnak tartsa magát, illetve a környezete annak tartsa, valamint hogy ismerje és szeresse a magyar kultúrát –, a műszaki főiskolásoknál a magatartási normák faktorához tartoznak. Egy kritérium pedig – az önmeghatározás – a magatartási normák mellett a származási normákhoz is kapcsolódik.

Kik tartoznak a nemzethez?

Azokból a vizsgálatokból, amelyek megpróbálták feltárni a magyarság fogalmának ismérveit, valamint azt, hogy kik tartoznak a nemzethez, az derült ki, hogy a kettő

nem fedí le pontosan egymást. A nemzet elsősorban (de nem kizárólagosan) jogi-állampolgársági fogalom, míg a magyarság elsősorban (de nem kizárólagosan) kulturális-identitásbeli fogalom. (17) Ahogy láttuk, a főiskolások a magyarság kritériumai között elsősorban szintén a kulturális együvértartozás ismérveit választották (azt, hogy valaki magyarnak tartsa magát, kötődjön a magyar kultúrához és magyar legyen az anyanyelve), de több mint a felük fontosnak tartott olyan ismérveket is, amelyek az állampolgársághoz kötődnek (tartsa be az ország törvényeit, szavazzon a választásokon és magyar állampolgár legyen). A faktorelemzésből az a további tény derült ki, hogy az államnemzeti és a kultúrnemzeti logikák mellett mind a képzősök, mind pedig a műszaki főiskolások körében jól elkülönül egy harmadik rendező elv, amely – számunkra is meglepő módon – a magyarságot erőteljes érzelmi-magatartásbeli normatívák szerint értelmezi (a nemzeti zászló szeretete, a törvények betartása, az, hogy valaki képes legyen meghalni a hazáért és hogy szavazzon a választásokon), a tanítóképzősöknél pedig a személyes és a környezeti meghatározás is külön faktort alkotott.

Amikor viszont azt kérdeztük meg, hogy a magyar *nemzet* részei-e egyrészt a magyarországi cigányok, németek, románok és zsidók, másrészt a szomszédos és a nyugati országokban élő magyarok, a korábbi kutatásokhoz hasonlóan mi is tapasztalhattuk, hogy a hangsúlyok átrendeződtek. A főiskolások elsősorban a magyar állampolgársággal rendelkezőket tekintették a nemzet részeinek, ugyanakkor ebben az esetben is sokan választák azt, hogy a más országokban élő magyarok is azok. A kétféle rendező elv tehát a nemzet fogalmának felépítésében is egymásba kapcsolódott. Összességében inkább az országban való gondolkodást tükrözik a válaszok, ami kiegészül a szomszédos országokban élő magyarok iránti szolidaritással, mely itt a nemzethez való csatlakoztatásban nyilvánult meg.

Az is kiderült a válaszokból, hogy a „magyar nemzet” fogalmának, a nemzethez tartozás kritériumainak a meghatározása nagyobb problémát jelentett a megkérdezettek számára, mint annak megítélése, hogy ki számít magyarnak. Míg a magyarság kérdésében csak 1–2 százalékuk adott értékelhetetlen választ, itt rendre 10 százalék körüli volt a „nem tudom” választ megjelölők aránya, sőt, ez a nyugati országokban élő magyarok esetében a 15 százalékot is elérte.

Mindkét főiskola hallgatói a Magyarországon élő zsidókat tekintik a nemzet részének a legnagyobb, a románokat pedig a legkisebb arányban. Más területen azonban a két főiskola hallgatói között számottevő különbségek jelentkeztek. A műszaki főiskolások a Magyarországon élő németeket inkább a nemzet részének tekintik, elutasítóbak viszont a zsidókkal és a cigányokkal. A románok megítélésében a legmegosztottabbak a vélemények: körülbelül annyian tekintik őket a magyar nemzethez tartozóknak, mint amennyien nem. Elképzelhető, hogy szembevetendő elutasításuk az elmúlt évek megújuló magyar–román államközi konfliktusainak az eredménye. Egy, az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatból ugyancsak az derült ki, hogy a megkérdezettek a magyarországi románokat tekintik a legkevésbé a nemzet részének. (18) Ugyanakkor egy 1992-es, a felnőttek körében végzett megyei vizsgálatban még nem volt különbség a románok és a magyarországi németek, zsidók és szlovákok elfogadásában: akkor a megkérdezettek a cigányokat zárták ki a leginkább a nemzetből. (19) Az a tény, hogy a főiskolások – akár az említett felnőtt-vizsgálat tagjai – azonos státuszú (magyar állampolgársággal rendelkező) csoportok között diszkriminálnak, jól mutatja, hogy a nemzet fogalmának nemcsak kognitív (jogi-állampolgári vagy nyelvi-kulturális) rendező elvei vannak, hanem érzelmié is. Ezekre utalt a magyarság fogalmában a magatartási normák dimenziója is. Kutatásunk egyik legfontosabb eredményének tartjuk, hogy adatainkból kirajzolódott az érzelmek kategorizációs szerepe a nemzetfogalom megkonstruálásában.

A magyar nemzethez tartoznak	igen	nem	nem tudja
a Magyarországon élő zsidók	80	12	8
a szomszédos országokban élő magyarok	77	14	9
a Magyarországon élő cigányok	65	22	13
a nyugati országokban élő magyarok	56	29	15
a Magyarországon élő németek	56	30	14
a Magyarországon élő románok	44	42	14

4/a. táblázat

A nemzethez tartozás elfogadása és tagadása a tanítóképzősök körében (százalékban)

A magyar nemzethez tartoznak	igen	nem	nem tudja
a szomszédos országokban élő magyarok	71	19	10
a Magyarországon élő zsidók	70	18	12
a Magyarországon élő németek	63	25	12
a nyugati országokban élő magyarok	55	31	14
a Magyarországon élő cigányok	48	39	13
a Magyarországon élő románok	43	44	13

4/b. táblázat

A nemzethez tartozás elfogadása és tagadása a műszaki főiskolások körében (százalékban)

A táblázatból egyértelműen kiderül az is, hogy milyen nagy a bizonytalanság a „nemzet” fogalmának értelmezésében. Összességében magas a „nem” válaszok aránya: a szomszédos országokban élő magyarok és a Magyarországon élő zsidók kivételével mindenütt 20 százalékon felüli. A nyelvi és az állampolgársági meghatározottság nyilvánvaló elsőbbséget élvez a hallgatók felfogásában, jelentősebb hátrányos megkülönböztetés egyedül a románokkal kapcsolatban tapasztalható. A tanítóképzősök feltűnően nyitottabbak a zsidók és a cigányok irányában, míg a Magyarországon élő németek és a nyugati országokban élő magyarok megítélésében nincsenek különbségek. 20 százalékuk tekintette mindegyik csoportot a nemzet részének, 22 százalékuk csak a románokat nem tekintette annak, 12 százalékuk pedig mind a szomszédos országokban, mind a nyugati országokban élő magyarokat kizárta a magyar nemzetből. A tanítóképzősök a németek és zsidók iránt más kérdésekben is elfogadóbb attitűddel rendelkeznek, mint a műszakiak: sokkal szívesebben dolgoznának, barátkoznának és lépnének velük rokoni kapcsolatba, mint ez utóbbiak. Ugyanakkor ez volt az egyetlen eset, amikor a cigányok felé viszonylag nyitottaknak mutatkoztak, és a társadalom szerves részeinek tekintették őket. Más kérdéseknél velük szemben egyértelműen elutasító magatartásuk voltak. A műszaki főiskolások a nemzethez való tartozás tekintetében is elutasítóbban mind a zsidókkal, mind a cigányokkal szemben.

Az, hogy valaki az egyes csoportokat a nemzet részének tekintette-e vagy sem, a bizonytalanságok ellenére is összefüggött egymással. A korrelációs együtthatók az állampolgári elv és a kulturális összetartozás elvének érvényesülésére utalnak. A legerősebb korreláció egyrészt a németek és a románok, a cigányok és a románok, a cigányok és a zsidók besorolása között, másrészt a szomszédos országokban élő és a nyugati magyarok között volt: ha e párok valamelyikét valaki a nemzet részének mondta, nagy valószínűséggel így válaszolt a másik esetben is, és fordítva. (20) Azt, hogy a kétféle logika a tanítóképzősök körében tisztábban érvényesült, jól mutatja, hogy körükben a magyar ál-

lampolgársággal rendelkező és nem rendelkező csoportok választása vagy elutasítása közötti rendre negatív irányú (ugyanakkor gyenge) korreláció volt.

A főiskolák közötti különbségek részben a nemek közötti különbségekből fakadnak. A fiúk mindkét főiskolán rugalmasabban értelmezik a nemzet fogalmát, mint a lányok. Ugyanakkor a válaszok nemek szerinti összehasonlításából az is kiderül, hogy ezeket a tendenciákat a főiskola profilja jelentősen módosítja: a tanítóképzőben mind a fiúk, mind a lányok befogadóbbak azokkal a csoportokkal (a románokkal, a zsidókkal és a cigányokkal) szemben, akik ellen a leginkább szokatlan előítéletek irányulni.

A nemzet részei	Tanítóképző		Műszaki Főiskola	
	fiúk	lányok	fiúk	lányok
a szomszédos országokban élő magyarok	88	76	70	80
a zsidók	81	80	70	70
a nyugati országokban élő magyarok	81	53	56	53
a németek	74	54	64	51
a cigányok	71	65	47	54
a románok	55	43	44	39

5. táblázat

Nemek szerinti különbségek a nemzet fogalmában a főiskolások körében (százalékban)

Ha egyetlen mutatóba foglaljuk csoportonként az „igen”, a „nem” és a „nem tudom” válaszokat, össze tudjuk hasonlítani a két főiskola hallgatóinak attitűdjeit. Az elfogadás-elutasítás mérlegét egy -100-tól +100-ig terjedő skálára vetítettük, amelyen minél pozitívabb egy érték, annál nagyobb elfogadást fejez ki. A következő sorrendeket kapjuk:

A magyar nemzet részei	tanítóképzősök	műszaki főiskolások
a Magyarországon élő zsidók	74	60
a szomszédos országokban élő magyarok	70	58
a Magyarországon élő cigányok	50	9
a Magyarországon élő németek	31	42
a nyugati országokban élő magyarok	31	29
a Magyarországon élő románok	2	-1

6. táblázat

A magyar nemzet részének tartott csoportok sorrendje (elfogadási indexben)

Úgynevezett gyors klaszter-elemzéssel megnéztük, hogy milyen közös vonások mutathatók ki a nemzethez való tartozás értelmezésében, és hogy hasonló nemzetkonceptiójuk alapján kik alkotják az egyes csoportokat. Az elemzésből kiderült, hogy a két főiskola hallgatóinak nemzetre vonatkozó elképzelései között jelentős különbségek vannak. Ezzel a többváltozós elemzési eljárással mindkét főiskola hallgatói körében négy-négy csoportot különítettünk el.

A tanítóképzősök között az első csoportot a *toleránsnak* tekinthetők tábora alkotja. Azok, akik ebbe kerültek, mind a hat csoportot a magyar nemzet részének tekintik. A magyarság fogalmának megalkotása szempontjából határozottan elutasítják mind az állampolgári-jogi, mind a származási kritériumok logikáját. A képzősök 26 százaléka tartozik ide.

A második klasztert a *magyar-román ellentétben gondolkodók* alkotják: azok, akik a szomszédos országokban élő magyarokat határozottan, a Nyugaton élőket bizonytalanab-

bul értik bele a nemzetbe, míg a magyarországi románokat és a cigányokat nem tekintik beletartozónak. Azok, akik ebbe a klaszterbe tartoznak, a magyarországi kisebbségek besorolásában esetlegesebbek és bizonytalanok: inkább nem tekintik őket a nemzet részeinek, mint igen. A nemzetről való gondolkozásuk érthetően összefügg a magyarság fogalmának mind az állampolgári-jogi, mind a származási logika szerinti felfogásával. A tanítóképzőbe járók 28 százaléka tartozik ide.

A harmadik csoportba tartozók a *nyelvi-történelmi összetartozás* alapján húzták meg a nemzet határait: a szomszédos országokban élő magyarokat, a magyarországi zsidókat és cigányokat tekintik a magyar nemzet részeinek, a románokat és némileg határozatlanabban a németeket – azokat tehát, akiknek elvileg saját külön anyanyelvük lehet – már nem. A magyarságról való gondolkozásukban értelemszerűen a származási normák logikája érvényesül a leginkább. Ebbe a képzősök 26 százaléka került.

Végül a negyedik klasztert az *etnoregionális egységben gondolkodók* alkotják: azok, akik a nyugati magyarság kivételével mindenkit beleértene a magyar nemzetbe. A magyarságról való gondolkozásukra elsősorban az állampolgári-jogi normák figyelembevétele jellemző. A szomszédos országokban élő magyarokat tehát úgy emelik be a nemzetbe, hogy az államnemzet logikájából indulnak ki. Ebben a csoportban a képzősök 20 százaléka található.

A műszaki főiskolások körében is négy klaszter különült el. Az első csoportot a *következetesen államhatárokon gondolkodók* alkotják. Ők a magyar nemzet részének tekintik mindazokat, akik magyar állampolgársággal rendelkeznek: a magyarországi zsidókat, németeket, románokat és cigányokat. A magyarság fogalmát az állampolgári-jogi kritériumok alapján építik fel. Ebbe a klaszterbe tartoznak a legtöbben: a főiskolások 44 százaléka.

A második csoportba azok kerültek, akik *szelektíve gondolkodnak az államhatárokon*: a magyar nemzetbe beleértik a zsidókat, a németeket és a cigányokat, de a magyarországi románokat már nem. Ők is az állampolgári-jogi logika szerint tartanak valakit magyarnak. A műszaki főiskolások 14 százaléka sorolható ebbe a típusba.

A harmadik klaszterbe tartozók – hasonlóan a tanítóképzősökhöz – ugyancsak elsősorban a *nyelvi-történelmi összetartozás* alapján értelmezik a magyar nemzetet. Mindenekelőtt a szomszédos országokban élő magyarokat értik bele, de valamelyest nyitottak a nyugati magyarok és a magyarországi zsidók irányában is. Határozottan nem értik viszont bele a nemzetbe a magyarországi németeket, románokat és cigányokat. Ez a gondolkodásmód a műszaki főiskolások 32 százalékát jellemzi.

A negyedik klaszterbe a *bizonytalanok* tartoznak: azok, akik rendre nem tudták eldönteni, hogy a kérdezett csoportok a magyar nemzethez tartoznak-e vagy nem. Ők egyik gondolkozási mintát sem követik – 10 százalékuk sorolható ide.

Mindezek alapján a különbségeket abban fogalmazhatjuk meg, hogy a tanítóképzősöket egyrészt a nagyobb fokú tolerancia jellemzi: egynegyedük mindenkit a nemzet részének tekint, további egyötödük pedig a nyugati magyarok kivételével mindenkit. Másrészt viszont ideologikusabbak, mint a műszakiak. Hajlamosak etnikai szembenállások mentén felépíteni a nemzet fogalmát: több mint egynegyedüknél a szomszédos magyarok iránti nyitottság a magyarországi románok és cigányok iránti elzárkózással, további egy-

A második csoportba azok kerültek, akik szelektíve gondolkodnak az államhatárokon: a magyar nemzetbe beleértik a zsidókat, a németeket és a cigányokat, de a magyarországi románokat már nem. Ők is az állampolgári-jogi logika szerint tartanak valakit magyarnak. A műszaki főiskolások 14 százaléka sorolható ebbe a típusba.

negyedüknél csak a románok iránti elzárkózással jár együtt. Hozzájuk képest a műszaki főiskolások nemzetkonceptciói egyszerűbb és tisztább képleteket alkotnak: vagy az államnemzeti, vagy a kultúrnemzeti logikát követik. Ez utóbbi egyharmadukra jellemző. Több mint kettőtöbödük azokat sorolja a nemzethez, akik magyar állampolgárok, egyhatedük ugyanezt szelektíven teszi: ők a magyarországi románok kivételével minden magyarországi csoportot a nemzet alkotójának tekintenek. Az etnikai konfliktusok ez utóbbiaknál is befolyásolják a nemzet fogalmának a felépítését, de érdekes módon a románok iránti elutasító magatartásuk alapvetően az államnemzeti koncepción belül érvényesül, míg a képzősöknél mind a románok, mind a magyarok elutasítása a nyelvi-történelmi nemzetkonceptció kísérője.

Jegyzet

(1) A kérdés valóságosságát jól mutatja, hogy 1992-ben, egy 4000 fős, a 10–17 éveseket reprezentáló mintán végzett vizsgálat szerint a fiatalok 39 százaléka időnként, 9 százalékuk gyakran, 2 százalékuk pedig nagyon gyakran szokott arra gondolni, hogy európai. Európaiságuk alig valamivel kevésbé foglalkoztatta őket, mint magyarságuk, amelyre 46 százalékuk időnként, 30 százalékuk gyakran, 10 százalékuk pedig nagyon gyakran szokott gondolni. – Csepeli György – Závecz Tibor: *Európai és nemzeti kötődések magyar tizenévesek körében*. In: *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Ezredforduló Alapítvány, 1995.

(2) Az „Európához való csatlakozás” – mint Magyarország legfontosabb külpolitikai törekvése – árulkodó nyelvi megfogalmazása annak, hogy még nem vagyunk ott. Az a tény pedig, hogy e törekvés valóra válásának feltételei vannak, valamiféle fogyatékosságainkra utal és arra, hogy ki kell érdemelnünk, hogy befogadjanak bennünket.

(3) A változók közötti összefüggés mindhárom esetben 0,000 szinten volt szignifikáns.

(4) A korrelációs együttható 0,24 volt, míg a másik két esetben 0,17, illetve 0,16.

(5) A főiskolások háromnegyede úgy érezte, hogy csak kicsit vagy egyáltalán nem lehet befolyásolni a politikát. Mindössze pár százalékuk volt nagyon elégedett ezzel a lehetőséggel. Százfokú skálára vetítve a válaszokat, az elégedettség mértéke mindössze 37 pont volt.

(6) A nyugati orientációjuk 39, 40 és 41 pontos elégedettségével szemben ez utóbbiak elégedettsége csak 30, 35 és 33 pont volt.

(7) A téma legteljesebb kifejtését és a szerző 1973–1992 között végzett kutatásainak szintézisét l.: Lázár Guy: *A felnőtt magyar lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*. In: Lázár – Lendvay – Örkény – Szabó: *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudatról*. Szerk.: Terestyáni T. Ozirisz–ELTE-MTA Kommunikációs Kutatócsoport, Budapest, 1996. A fiatalok nemzetudatáról l.: Szabó Ildikó – Csepeli György: *Nemzet és politika a 10–14 éves gyerekek gondolkodásában*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984; Lázár Guy: *Kik tartoznak a nemzethez? Fiatalok a magyarság ismérveiről és a határokon túli magyarokról*. Ifjúsági Szemle, 1988. 2. sz.; Szabó Ildikó – Örkény Antal: *A 10–14 évesek interkulturális világlképe*. In: *Többség – kisebbség*, i. m.

(8) 1992-ben Csepeli György és Závecz Tibor vizsgálatában a 10–17 évesek öt tényezőt rangsoroltak, s az anyanyelvet az első, az állampolgárságot a második, a származást a harmadik helyre tették, a negyedikre a magyarországi születés, az ötödikre az önmeghatározás került. Csepeli György – Závecz Tibor: *Európai és nemzeti kötődések magyar tizenévesek körében*. In: *Ifjúság az ezredfordulón*. Ezredforduló Alapítvány, Budapest, 1995.

(9) Lázár Guy: *Kik tartoznak a nemzethez?*, i. m.

(10) Ez a kettős köztársaság egyrészt abban az államnemzeti tradícióban gyökerezett, hogy a soknemzetiségű magyar államban hagyományosan mindenki *hungaricus*-nak számított, aki a magyar állam fennhatósága alá tartozott (l.: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974), ami nem zárta ki azt, hogy adott esetben etnikai szempontból is megkülönböztessék az embereket. (Ez a hagyomány tette lehetővé, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején a társadalmi mobilitás során könnyen átjárhatóak legyenek az etnikai határok.) Másrészt térségünkben a modern nemzetfogalom kialakulásának folyamata a nem magyar etnikumúak körében a 19. században ezzel ellentétes folyamatokat erősített fel, amelyek a század elejére teljesebben ki: a nemzet magyar államiságtól független, nyelvi, kulturális, származási összetartozáson alapuló értelmezésének és az etnikai szegregáció ideológiájának a kikristályosodását. A magyarok számára a kultúrnemzet-konceptió a trianoni békeszerződéssel kialakuló új államhatárokkal vált igazán alkalmassá a nemzeti hovatartozás értelmezésére: ennek alapján lehetett a magyar nemzet fogalmát úgy felépíteni, hogy beletartozzanak azok is, akik elvesztették magyar állampolgárságukat.

(11) Lázár Guy: *A felnőtt magyar lakosság identitása...*, i. m.

(12) 1973-ban, 1985-ben és 1987-ben arra a nyitott kérdésre válaszolva, hogy a megkérdezettek kit tekintenek magyarnak, a legtöbben azt választották, hogy aki itt él, itt született, magyar állampolgár (a válaszelemek 37, 35 és

34 százaléka); majd azt, hogy aki tesz valamit az országért, dolgozik érte, szükség esetén megvédi (a válaszlemez 22, 19, illetve 16 százaléka). Ezt követte az, hogy az a magyar, aki szereti az országot és nem hagyja el (a válaszlemez 20, 15 és 18 százaléka), majd az, hogy aki betartja a törvényeket, elfogadja a rendszert, támogatja a párt politikáját (a válaszlemez 6,6 és 7 százaléka). Ugyanakkor 6 százalékról 13, illetve 12 százalékra nőtt a magyar anyanyelv és 7 százalékról 14, illetve 13 százalékra a magyar nyelvhez, kultúrához való kötődés említése. – Lázár Guy: *A határon túli magyarok és a hazai kisebbségek képe a közvéleményben*. Phralipe, 1995. 6. sz., 4. p. (13) Azt, hogy az a magyar, aki magyar anyanyelvű, csak 8 százalék mondta. – Lázár Guy: *Kik tartoznak a nemzethez?*, i. m.

(14) Szabó Ildikó – Murányi István: *Nemzet és magyarság. Állampolgárság és nemzeti hovatartozás egy kutatás tükrében*. Regio, 1993. 1. sz.

(15) Csepeli György: *Haza, hazafiság, nemzet. A fiatalok nemzettudata*. In: *Politizáló fiatalok. Tanulmányok a fiatalok politikai szocializációjáról*. Szerk.: Bojti F. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1985.

(16) Az adatok a 14–15 éves, nyolcadik osztályba járó gyerekeket reprezentáló országos mintán végzett vizsgálatból származnak. – Szabó Ildikó – Örkény Antal: *A tizenégy-tizenöt évesek és a kisebbségek*. Iskolakultúra, 1995. 24. sz. Megjegyezzük, hogy Lázár Guy említett, 1985-ös ifjúsági vizsgálatában spontán módon ezt az elemet is csak kevesen (10 százalék) említették. Az ugyanebben az évben, majd 1993-ban végzett felnőtt vizsgálatban azonban a zártan megfogalmazott kritériumok között ez is szerepelt: ezeket kellett a kérdezetteknek fontossági sorrendbe rakniuk. A legtöbben mindkét alkalommal az önmeghatározást tették az első helyre. – Lázár Guy: *Kik tartoznak a nemzethez?*, i. m.

(17) Lázár Guy: *A felnőtt magyar lakosság*, i. m., Szabó Ildikó – Murányi István: *Nemzet és magyarság*, i. m.

(18) Az 1996 tavaszán, utolsó éves gimnazistákat, szakközépiskolásokat és szakmunkás tanulókat reprezentáló mintán végzett vizsgálatban (amelyben csak igent és csak nemet válaszolhattak a diákok) első helyre a szomszédos országokban élő magyarok kerültek (84 százalék), őket a nyugati országokban élő magyarok követték (73 százalék), majd a magyarországi zsidók (52 százalék) és cigányok következtek (43 százalék). Az utolsó helyre itt is a románok kerültek (35 százalék). – Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Az élet kapujában. Utolsó éves középiskolások politikai világképe*. Kézirat, Kisebbségkutató Intézet, 1996.

(19) Szabó Ildikó – Murányi István: i. m.

(20) A Pearson-féle korrelációs együtthatók a következők voltak (az első a tanítóképzsők, a második a műszaki főiskolások válaszai közötti összefüggés erősségét mutatja): németek–románok: 0,54 és 0,61; cigányok–románok: 0,46 és 0,59; zsidók–románok: 0,4 és 0,52; zsidók–cigányok: 0,41 és 0,48; zsidók–németek: 0,31 és 1,42; a szomszédos országokban élő magyarok–nyugati magyarok: 0,52 és 0,57.